

Я. П. Цецик,

к. і. н., доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності, Національний університет водного господарства та природокористування
ORCID ID: 0000-0002-2527-2155

В. І. Корбутяк,

к. т. н., доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності, Національний університет водного господарства та природокористування
ORCID ID: 0000-0002-2252-3801

А. В. Кочубей,

к. пед. н., доцент кафедри суспільних дисциплін, Національний університет водного господарства та природокористування
ORCID ID: 0000-0002-6425-5411

DOI: 10.32702/2306-6814.2022.15—16.114

АНАЛІТИКО-СИНТЕТИЧНА ПЕРЕРОБКА АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ДОКУМЕНТАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІВ ВЛАДИ В ПРОЦЕСІ ЕВАКУАЦІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ya. Tsetsyk,

PhD in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activity, National University of Water Management and Nature Management
V. Korbutiak,

PhD in Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activity, National University of Water Management and Nature Management
A. Kochubey,

PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Social Sciences, National University of Water Management and Nature Management

ANALYTICAL-SYNTHETIC PROCESSING OF ARCHIVE SOURCES IN THE RESEARCH OF DOCUMENTATION OF AUTHORITIES IN THE EVACUATION PROCESS DURING THE FIRST WORLD WAR

Питання, пов'язані з організацією та проведенням евакуації органів влади та документальним процесом під час Першої світової війни, практично не досліджували. У сучасній українській та зарубіжній науці відсутні наукові праці, в яких би комплексно аналізувалися питання щодо нормативного та фінансового регулювання евакуаційних процесів у Західних губерніях, особливостей реалізації наказів військового командування. З'ясовано, що органи імперської влади не виключали можливості ведення воєнних дій з Австро-Угорщиною та Німеччиною. Узв'язку з цим, ще напередодні війни розробляли низку заходів, спрямованих на організацію евакуації державних установ, середніх навчальних закладів із прикордонних повітів, розробляли маршрути і визначали порядок вивезення майна.

У процесі підготовки статті враховано, що органи державної влади та командування Південно-Західного фронту під час Першої світової війни були змушені координувати всі напрями своєї діяльності, але весь тягар матеріального та документального забезпечення евакуації впав на цивільну владу. Враховуючи прорахунки військового командування та відсутність взаєморозуміння досить часто евакуація відбувалася хаотично, а цивільні отримували розпорядження про її проведення з запізненням.

На основі дослідження архівних джерел доведено, що відсутність координації під час війни на Волині, зміни нормативно-правового процесу проведення евакуації ускладнювали цей процес, а іноді й унеможливлювали. Враховано ту обставину, що під час ведення воєнних дій евакуйовувалися не лише державні установи, а також примусово виселялося цивільне населення з прифронтових повітів, а незібраний врожай знищували відповідно до наказів військового командування російської армії.

Issues related to the organization and conduct of the evacuation of authorities and the documentation process of disasters during the First World War were practically not investigated. In modern Ukrainian and foreign science, there are no scientific works that comprehensively analyze the issues of regulatory and financial regulation of evacuation processes in the Western provinces, the specifics of the implementation of military command orders. It was found that the imperial authorities did not rule out the possibility of conducting military operations with Austria-Hungary and Germany. In this regard, even on the eve of the war, a number of measures were developed aimed at organizing the evacuation of state institutions and secondary educational institutions from the border counties, developed routes and determined the procedure for the removal of property.

When preparing the article, it was taken into account that the state authorities and the command of the South-Western Front during the First World War were forced to coordinate all areas of their activities, but the entire burden of material and documentary support for the evacuation fell on the civilian authorities. Given the miscalculations of the military command and the lack of mutual understanding, quite often the evacuation took place chaotically, and civilians received orders to carry it out late.

Based on the research of archival sources, it has been proven that the lack of coordination during the war in Volyn, changes in the regulatory and legal process of evacuation complicated this process, and sometimes made it impossible. We took into account the fact that during the hostilities, not only state institutions were evacuated, but also the civilian population was forcibly evicted from the front-line districts, and the unharvested crops were destroyed in accordance with the orders of the military command of the Russian army.

Considerable attention is paid to the analysis of the financial support of various layers of civil servants and military personnel who were evacuated. It is also worth noting the fact that the rules of evacuation and payments have changed several times since the beginning of hostilities. When analyzing the documentation support, it was taken into account that evacuation orders were often issued late, which often made it impossible to carry out in full. Special attention is focused on the preparation for the evacuation in the fall of 1915 of those counties of Volyn that were not evacuated. Despite the fact that the order of its implementation was determined by the governor and senior officials, the last word remained with the military, who often made their own corrections. It is worth noting that in the region similar measures did not take place anymore in connection with the stabilization of the situation at the front. Another reason that made it impossible to follow the evacuation schedule was the disruption of the railway transport, which could not cope with the volume of military cargo transportation. The rapid offensive of the Austro-Hungarian and German troops in the summer of 1915.

Ключові слова: аналітико-синтетична переробка інформації, Перша світова війна, евакуація, документальне забезпечення, Волинь, реквізиція.

Key words: analytical and synthetic processing of information, the First World War, evacuation, documentation support, Volyn, requisition.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Діяльність органів цивільної влади та військового командування імперської армії з документальною та фінансовою евакуації під час Першої світової війни не досліджували. Лише окремі аспекти проведення евакуаційних заходів у контексті ведення воєнних дій на Волині розглянуто у праці О. Й. Дем'янюка [5].

ПОСТАНОВКА НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМИ

Враховуючи відсутність спеціальних наукових праць, у яких було б об'єктивно проаналізовано документальне забезпечення евакуації на Волині під час Першої світової війни, на основі архівних джерел проаналізовано особливості її проведення та нормативно-фінансове регулювання. Ще на початку ХХ ст. органи імперської влади не виключали можливості ведення воєнних дій. З метою убезпечення працівників органів влади, військові розробляли відповідне документальне забезпечення евакуаційних заходів, насамперед для

Західних регіонів імперії, об'єктивний аналіз яких дає змогу з'ясувати особливості її проведення. Аналіз та опрацювання комплексу архівних документів, які висвітлюють цей процес, дають змогу детально з'ясувати особливості його регулювання.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є дослідження документального забезпечення проведення евакуації під час Першої світової війни на основі аналітико-синтетичної обробки комплексу архівних джерел та визначення ролі у цьому наказів і розпоряджень командування Південно-Західного фронту.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Враховуючи геополітичну ситуацію у світі на початку ХХ ст., органи імперської влади готувалися до можливої війни з країнами, що входили до Троїстого союзу. У Західній губернії, що межувала з Австро-Угорщиною та Німеччиною, направляли документи щодо підготов-

ки до евакуації з прикордонних повітів середніх навчальних закладів і державних установ. Так, в одному з таких документів під грифом таємно, адресованому керівникам середніх навчальних закладів Київського навчального округу їх зобов'язали до 20 липня 1913 р. проінформувати військових про обсяги майна, що "підлягало обов'язковому вивезенню" за "обставинами воєнного часу" з метою його своєчасного вивезення [1, арк. 5]. Тоді й розробляли маршрути проведення евакуації державних установ і кожного керівника про це повідомили.

На початку Першої світової війни на Волині органи влади проводили заходи, спрямованих на підготовку до евакуації навчальних закладів і державних установ. Шкільна комісія Волинської єпархіальної училищної ради (ВЄУР) 25 липня 1914 р. за необхідне у зв'язку з "воєнними обставинами" вважала зобов'язати повітові відділення, окрім Житомирського, Новоград-Волинського та Овруцького, зібрати всі документи щодо витрати державних коштів і документи, що підтверджували власність шкіл на майно. Найбільш важливі "надійно упаковати" й згідно з описом переслати у ВЄУР. Готівку, отриману у казначействі необхідно було "негайно перевести на ощадну книжку Відділення". Документи скласти у "надійні ящики" за можливості описати, та зберігати в одній із міських церков, повідомивши про їх місце знаходження ВЄУР [3, арк. 54].

Таким чином, напередодні та на початку Першої світової війни органи імперської влади вживали заходи для проведення евакуації, розробляли її маршрути та відповідно до рішень визначали повіти, в яких мали першочергово провести відповідні заходи, що відображено при аналізі ряду документів, більшість із яких мали відповідний гриф таємності.

20 серпня 1914 р. уряд затвердив нове Положення про порядок вивезення державним коштом "за воєнними обставинами" майна державних установ, службовців та членів їх родин та правила перевезення службовців та їх родин, розмір допомоги, що виплачувалася їхнім родинам у зв'язку з евакуацією. Ті хто отримав більше ніж встановлювалося новим Положенням про допомогу мали їх повернути рівними частинами, впродовж трьох місяців, шляхом вираховування з їх заробітної плати починаючи з жовтня 1914 р. [3, арк. 223].

Згідно з рішенням уряду від 12 серпня 1914 р. щодо вивезення за воєнними обставинами державного майна, урядових установ, службовців і членів їхніх родин наголошувалося, що досвід практичної реалізації тимчасових правил від 17 липня 1914 р. засвідчив "деякі в зазначеному положенні недосконалості, здебільшого в частині, яка стосувалася надання виселеним посадовим особам і їх родинам" грошової за допомоги [3, арк. 224]. Тим чиновникам, що отримали менше, ніж було встановлено тимчасовим Положенням, мали отримати додаткової виплати. Розглянувши розміри допомоги чиновникам, що залишали райони, яким загрожувало "захоплення ворогом", визнали від 50 до 250 крб. на родину вважали недостатньою у зв'язку з тим, що вони не покривали витрат під час термінового виїзду з місць постійного проживання у зв'язку з цим прийняли рішення виплатити додатково одноразову допомогу в розмірі двомісячного посадового окладу. Також було регла-

ментовано й порядок перевезення родин евакуйованих чиновників та виплату добових [3, арк. 224].

Вищеназване Положення регламентувало порядок евакуації державного майна урядових установ, службовців та їх родин. Окрему увагу акцентували на тому, що: 1) вивезення в глибину імперії з фортець та укріплених районів і місцевостей, яким загрожував наступ ворога відбувався лише згідно з розпорядженням військового командування; 2) народні святині, найбільш цінні у "державному відношенні предмети", і взагалі все, що могло стати трофеями ворога підлягало обов'язковому вивезенню; 3) в окремих випадках евакуйовували й "вихованців закритих навчальних закладів, пансіонів (інтернатів)", гуртожитків середніх навчальних закладах. Окремо вивозили й "особливо важливих ув'язнених" [3, арк. 224].

Порядок проведення евакуації та першочерговість вивезення визначали мобілізаційними планами, приватними планами, складеними та погодженими з міністерствами внутрішніх та військових справ, фінансів, шляхів сполучень і Державним контролером [3, арк. 224].

У Західних губерніях евакуацію здійснювали залізницею та ґрунтовими шляхами, а також було визначено особливості евакуації різних категорій військових та чиновників, та було встановлено, скільки вантажу кожен з них мав право перевозити за державним коштом та у вагоні якого класу їхати [3, арк. 225].

Різні категорії службовців отримували неоднакові компенсації. Так, чиновники найвищого рангу отримували 3крб. добових й одноразову допомогу — 250 крб., штаб-офіцери і чиновники 6-8 класу та прирівняні до них особи й священники — 2 крб. 25 коп. добових та 150 крб., обер-офіцери, чиновники 9-14 класу чи некласні з річним заробітком 900-2 500 крб. та церковні службовці 1 крб. 25 коп. та 100 крб. допомоги, нижні чини та інші прирівняні до них особи 45 коп. добових та одноразову допомогу 50 руб. Добові виплачувалися з розрахунку 300 верст залізницею, 100 верст морським транспортом, а по ґрунтовим дорогам 50 верст на добу [3, арк. 226].

Отже, уряд затвердив Положення про проведення евакуації з прифронтових районів, було визначено черговість вивезення майна, що підлягало обов'язковій евакуації та певних груп чиновників та інших осіб. Окремо регулювали виплату фінансової допомоги та добових різним категоріям чиновників, військових та священників, що відображено у ряді урядових документів досліджуваного періоду.

14 грудня 1914 р. на засіданні уряду було внесено доповнення до тимчасового Положення від 20 серпня 1914 р. про евакуацію державним коштом майна державних установ, службовців та їх родин. Підставою для евакуації став не дозвіл, а "лише розпорядження командуючого військами" [3, арк. 255].

Аналізуючи порядок проведення евакуації відзначаємо, що під час ведення воєнних дій вона часто відбувалася без належної підтримки органів влади.

Влітку 1915 р. Володимир-Волинський повітовий справник отримав документ щодо підготовки до евакуації державних установ і підприємств. Акцентували на тому, що необхідно вивезти великі дзвони з собору, а це мали змогу зробити лише "знані спеціалісти". Враховуючи темпи наступу австро-угорських та німецьких

військ, йому рекомендували за "можливості розпочати зняття церковних дзвонів власними силами", а за допомогою рекомендували звернутися до начальника місцевого гарнізону [2, арк. 9].

У червні 1915 р. у терміновому документі, направленому у Волинську казенну палату було наголошено, що згідно розпорядження військової влади з Ковельського та Володимир-Волинського повітів під час евакуації Казначейств було наказано залишити ряд посадових осіб, а саме: предводителя дворянства з канцелярією, мирових посередників, поліцію, членів землевпорядних комісій, міські та земські управи з їх службовцями. У зв'язку з евакуацією Казначейства вищеназвані посадовці не отримали належну заробітну плату з 20 липня 1915 р. Це могло поставити у "саму критичну ситуацію цивільних чиновників" зобов'язаних зі свого "службового обов'язку залишатися в евакуйованих місцевостях", у зв'язку з цим губернатор зобов'язав терміново вжити заходів. Для цього було необхідно видати "розпорядження про переведення кредиту" на виплату заробітної плати чиновникам названих вище повітів у найближчі Казначейства. Як варіант пропонували це зробити через Казначейство у Луцьку чи Рівному, а кошти рекомендували переслати поштою після "отримання Казначейством асигновки". Дану ситуацію контролював особисто волинський губернатор Мельников [2, арк. 11—13].

Віншому документі констатували, що генерал Маврін повідомив, щодо евакуації Володимир-Волинського повіту потрібно звертатися до генерала Данілова, а після отримання термінової телеграми від генерала Брусилова прийняли рішення розпочати термінову евакуацію населення, худоби та припасів на захід від лінії Свинохи, Локачів, Горохів [2, арк. 14; 5, с. 73]. У свою чергу генерал Леш у терміновій телеграмі наголошував, що через "крайню необхідність для проведення майбутніх військових операцій тил мав бути вільним від "зайвих установ, особливо від виселених жителів". Наполягаючи на вжитті "самих рішучих заходів до видалення населення, яке залишили свої поселення північніше лінії Парчево-Влодава-Ковель" [2, арк. 14].

14 липня 1915 р. у Ковель та Володимир-Волинський надійшла телефонограма генерала Данилова. У ній було вказано, що під час евакуації державних установ мали залишатися на місці всі поштово-телеграфні установи, місцева адміністрація та поліція. Остання мала відходити разом з військами. У такому ж руслі мала відбуватися евакуація адміністративних установ Ковельського та Володимир-Волинського повітів [2, арк. 175].

Таким чином, незважаючи на ту обставину, що за евакуацію відповідали органи місцевої влади, її здійснювали за безпосередніми вказівками військового командування, яке ж і регулювало порядок та черговість її проведення. Як свідчать документи, останніми мали бути евакуйовані ті структури, з якими співпрацювали військові. Однак, у результаті швидкого наступу багато структур не були в змозі провести повноцінну евакуацію.

Як свідчать тогочасні документи, значні труднощі виникли під час евакуації Луцької повітової земської управи до Житомира. Для вивезення всього майна та службовців необхідно було 9 вагонів та 15 платформ. У ніч на 15 серпня 1915 р. близько 12 години ночі повітовий справник отримав термінову телеграму про негайну

евакуацію з міста. На запитання чому він про це не повідомив повітову земську управу, справник відповів: "Я забувся це зробити" й далі "...я здається доручив поліцейському наглядачу повідомити Вас про це". О 2-й годині ночі з'явився городовий і повідомив, що о 7-й годині ранку розпочнеться завантаження вагонів. Всі речі терміново спакували й доставили на залізничний вокзал. Лише 16 серпня було виділено 2 вагони і не попередили, що більше не буде. Через це значна більшість важливих документів залишилися, у тому числі й особисті речі працівників управи, залишилися у Луцьку. Її члени хто автомобілем, хто кіньми виїхали до Рівного по Дубенському шосе, бо на "рівненському за чутками почали з'являтися ворожі роз'їзди". Пасажирський потяг, який напередодні виїхав до Ківерець було підірвано, незабаром запалав залізничний вокзал. Документи та особисті речі членів управи згоріли. У понеділок 17 серпня на світанку на вокзалі, "який був знищений нашими військами" з'явилися роз'їзди австро-угорської армії [7, с. 3].

Луцька повітова земська управа була евакуйована до Житомира, хоча згідно з евакуаційним планом вона мала знаходитися у північно-східній частині Луцького повіту чи Овруцькому. Враховуючи обсяги навантаження, яке управа виконувала напередодні евакуації, її службовці були не в змозі заздалегідь вжити заходи для евакуації. Лише в ніч з 15 на 16 серпня 1915 р. вдалося завантажити частину майна, інша — була знищена. Таким чином, Луцька повітова управа розпочала роботу в Житомирі втративши частину майна [8, с. 1—2].

Отже, як бачимо під час аналітичного аналізу архівних першоджерел на прикладі евакуації Луцької повітової земської управи, незважаючи на наявність розробленого механізму та відповідне документальне забезпечення, досить часто спостерігалось недбайливе ставлення високопоставлених чиновників до своїх службових обов'язків. У результаті, — частина установ не мали змоги виїхати та вивезти важливі документи, багато з яких було знищено. Ще однією причиною подібних випадків були прорахунки військового командування, адже евакуацію дозволялося проводити лише після відповідного розпорядження командувача армією чи фронтом, а часто такі розпорядження надходили із запізненням. Негативну роль у цьому відіграла й відсутність вагонів для вивезення вантажів з прифронтових повітів, адже у 1915 р. залізниця вже не справлялася з обсягами перевезень.

Окрім проведення евакуації державних установ, органи влади спільно з військовими здійснювали комплекс інших заходів. Так, влітку 1915 р. Володимир-Волинський і Ковельський повітові предводителі дворянства і справники отримали телеграми від військового командування. У них наголошувалося, що реквізиції підлягала худоба, коні, вози, продовольчі припаси, якщо їх кількість перевищувала місячну потребу населення. Евакуації підлягали також заводські вузькоколіїні дороги, машини та станки, за умови, що їх можна вивезти, заводські матеріали й "обов'язково вся мідь у вигляді виробів", крім дзвонів та церковного начиння. Всі мідні частини машин, які неможливо було вивезти приводилися у несправність, а також вивозилося все церковне начиння з храмів [2, арк. 46].

21 вересня 1915 р. під головуванням волинського губернатора О. М. Неверова відбулося засідання особливої наради, проведеної для вирішення питань, пов'язаних з евакуацією за участі всіх високопоставлених місцевих чиновників [6, с. 3].

Губернатор ознайомив присутніх із телеграмою генерала Мавріна, в якій зазначалося, що з метою планомирного вивезення під час евакуації вантажів та цінностей, які мали важливе державне значення, визначили порядок перевезення установ, населення та вантажів залізницею. Загальне керівництво евакуацією покладалося на губернаторів за посередництва губернських комітетів створених з "представників відповідних установ". Губернські комітети діяли через повітові евакуаційні комісії та комісії військово-промислового комітету, що був створений з метою евакуації підприємств за уповноважених у губерніях з "влаштування біженців" [6, с. 3].

Губернські комітети зобов'язувалися збирати та систематизувати дані про установи, населення та вантажі, що підлягали евакуації. Визначати кількість населення, чиновників із членами родин з майном. Розподіляти населення та вантажі по станціях, визначати станції призначення, забезпечити евакуйованих і вантажі документами для транспортування тощо.

У першу чергу евакуювали органи влади та місцевого самоврядування, що не відповідали за евакуацію повітів і не отримували наказу залишатися до відступу військ. Норми вантажів для кожної станції визначалися рішенням особливої наради регіону. Щодо перевезення приватних вантажів, то перевагу віддавали "вантажам великої швидкості та позачерговим" оскільки вона була надана загальним статутом чи постановою особливої наради при надрайонному комітеті. Щодо вантажів приватних осіб то їх мало бути не більше 15 пудів на родину [6, с. 4].

Для перевезень, пов'язаних із евакуацією, вагони подавали лише після перевезення військ і військових вантажів. Встановили черговість евакуації повітів. У першу чергу евакуйовували Луцький, Дубенський, Рівненський, Кременецький, Острозький, Ізяславський та Старокостянтинівський. Після них західну частину Овруцького та Новоград-Волинського. Координацію дій із управлінням військових сполучень покладали на губернаторів. На засіданні з підготовки евакуації Східних повітів Волинської губернії дійшли висновку, що розробити детальний лан неможливо у зв'язку з тим, що були відсутні всі необхідні для цього дані. Прийняли рішення створити особливу виконавчу комісію, яка після опрацювання інформації внесла б на розгляд губернського комітету розроблений план евакуації [6, с. 4].

Таким чином, восени 1915 р. на Волині було заплановано підготувати детальний план евакуації тих повітів, які не були евакуйовані, було визначено черговість вивезення вантажів, порядок евакуації державних установ та цивільного населення. Але варто відзначити, що під час практичного застосування документів про евакуацію часто корективи у її проведення вносили військові, що неодноразово призводило до негативних наслідків.

Отже, під час Першої світової війни органами влади було розроблено низку документів, які регулювали процес підготовки та проведення евакуації, порядок черго-

вості вивезення вантажів і документів, фінансові відшкодування евакуйованим залежно від рангу. Незважаючи на наявність відповідного документального регламентування цього процесу, його часто порушували і не лише через недбальство чиновників, а й через постійні прорахунки військового командування. Відповідно до тогочасних документів, наказ про проведення евакуації цивільного населення з прифронтових повітів віддавав командувач військами, він же визначав порядок евакуації державних установ, а такі накази віддавали, як свідчать документи, часто з запізненням, коли її повноцінно здійснити було, що підтверджує аналіз архівних джерел, які розкривають ці процеси. Щодо примусового виселення цивільного населення з прифронтових повітів, то воно не отримувало жодного відшкодування, а навпаки — значна частина продуктів та худоби ревізувалася, селяни отримували ревізійні квитанції, в яких було вказано вартість майна, за яке вони мали змогу у майбутньому отримати відшкодування, незібраний врожай знищували.

Література:

1. Державний архів Волинської області (далі ДАВО). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 122. Арк. 5.
2. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). Ф. 70. Оп. 2. Спр. 74. Арк. 9—46.
3. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). Ф. 147. Оп. 1. Спр. 482. Арк. 54—226.
4. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). Ф. 147. Оп. 1. Спр. 483. Арк. 255.
5. Дем'янюк О. Й. Волинська губернія під час Першої світової війни. Педагогічний пошук. 2016. № 2. С. 71—76.
6. Заседание особого совещания по рассмотрению вопросов связанных с эвакуацией. Жизнь Волыни 22 сентября. 1915. № 260. С. 3.
7. Луцк в последние дни. Беседа с представителем луцкой земской управы. Жизнь Волыни. 22 августа. 1915. № 229. С. 3.
8. Отголоски эвакуации Луцка. Жизнь Волыни 21 декабря. 1915. № 349. С. 1—2.

References:

1. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archives of Volyn Region], F. 6, Op. 1, Spr. 122, Ark. 5.
 2. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region], F. 70, Op. 2, Spr. 74, Ark. 9—46.
 3. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region], F. 147, Op. 1, Spr. 482, Ark. 54—226.
 4. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region], F. 147, Op. 1, Spr. 483, Ark. 255.
 5. Demianiuk, O. Y., (2016), "Volyn province during the First World War", Pedahohichniy poshuk, vol. 2. pp. 71—76.
 6. Jizn Volyini (1915), "Meeting of a special meeting to consider issues related to evacuation", Jizn Volyini, vol. 260, pp. 3.
 7. Jizn Volyini (1915), "Lutsk in the last days. A conversation with a representative of the Lutsk regional government", Jizn Volyini, vol. 229, pp. 3.
 8. Jizn Volyini (1915), "Echoes of the evacuation of Lutsk", Jizn Volyini, vol. 349, pp. 1—2.
- Стаття надійшла до редакції 16.08.2022 р.*